

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΛΕΥΚΗ

«*La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*», édité par Constantin Zuckerman, (Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance, Monographies 25), Paris 2006, Πρακτικά Συμποσίου*.

Τό Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance ἔστρεψε νωρίς, ὑπό τή διεύθυνση τότε τοῦ Paul Lemerle, τήν προσοχή τῆς ἔρευνας στήν ἱστορία τοῦ Εὐξείνου Πόντου καί τῆς Κριμαίας, περιοχῆς ἰδιαίτερα σημαντικῆς γιά τό Βυζάντιο¹. Ἡ Κριμαία ἀποτελοῦσε προχωρημένο φυλάκιο («ἐπ' ἐσχάτῳ τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχῆς», κατά τόν Προκόπιο) ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων, πού κατά κύματα ἔρχονταν ἀπό τόν βορρά, καί ταυτόχρονα περιοχῆ προνομιακή γιά τήν ἐπικοινωνία καί τίς πολιτικές καί οἰκονομικές σχέσεις μεταξύ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί τῶν λαῶν τοῦ βορρά². Τά τελευταῖα χρόνια αὐτό τό πεδίο ἔρευνας ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα μέ ἀξιόλογες μελέτες καί ἐκδόσεις καί μέ ἐπιστημονικές συναντήσεις καί διεθνεῖς συνεργασίες. Τό διεπιστημονικό Συμπόσιο «*La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*», πού ὀργανώθηκε στό Παρίσι στίς 28-29 Νοεμβρίου 2005, εἶναι καρπός μακρᾶς ἐπιστημονικῆς συνεργασίας τοῦ Κέντρου μέ ἐρευνητές τῆς Κριμαίας, ἀρχαιολόγους, φιλόλογους καί ἱστορικούς, καί ἀποτελεῖ κατά κάποιο τρόπο συνέχεια μιᾶς διεθνοῦς συνάντησης, πού πραγματοποιήθηκε στή Σεβαστούπολη τῆς Κριμαίας τόν Ἰούνιο 1997 μέ θέμα «*Βυζάντιο καί Κριμαία*»³.

Εἶναι χρήσιμο νά σημειωθῆ ὅτι ἡ ρωσική ἐπιστήμη εἶχε ἤδη ἀπό

* Ἡ Βιβλιοκρισία εἶχε κατατεθῆ στό περιοδικό «*Βυζαντινά*» στίς ἀρχές τοῦ 2008. Γιά λόγους τεχνικούς, καθυστέρησε ὡς τώρα ἡ δημοσίευσή της.

1. Στό πλαίσιο αὐτό ἐντάσσεται καί ἡ ἐργασία μου «*La Chersonèse Taurique à l'époque byzantine*», Mémoire στήν École Pratique des Hautes Études, Παρίσι 1961.

2. Γιά μιᾶ σύντομη πρώτη προσέγγιση τῆς ἱστορίας τῆς Κριμαίας βλ. Μαρία ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, «Ἡ Βυζαντινὴ Κριμαία (4ος-12ος αἰ.)». Γενική Ἐπισκόπηση», *Πόλεις καί Ἐπικοινωνίες στή Μεσόγειο καί τή Μαύρη Θάλασσα*, Ἀθήνα 2006, σελ. 297-320 (στί σελ. 299 ὁ χάρτης).

3. Βλ. τά Πρακτικά στό *Materialy po Arheologii, Istorii i Etnografii Tavrii*, VII, Συμφερόπολη 2000.

τόν 19ο αἰ. ἀσχοληθῆ με τήν ἱστορία τῆς Κριμαίας καί γενικότερα τῶν παρευξείνιων χωρῶν. Ἡ σχετική βιβλιογραφία εἶναι πλούσια καί παρουσιάζει ποικιλία θεματική, μέ ἐπίκεντρο τίς ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές καί τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα⁴. Μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ ἀνασκαφές ἔγιναν πιά συστηματικές καί ἐπεκτάθηκαν γεωγραφικά, γεγονός πού ἔδωσε πλούσιο ὕλικό γιά ἀξιόλογες μελέτες ἱστορικές καί ἀρχαιολογικές⁵. Τίς τελευταῖες δεκαετίες ἡ ἔρευνα Οὐκρανῶν καί Ρώσων ἐπιστημόνων ἔχει προωθήσει σημαντικά τή γνώση μας σέ ποικίλους τομεῖς τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς μέ ἐνδιαφέρουσες μελέτες καί μέ τά πορίσματα ἐκτεταμένων καί συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, πού ἔφεραν στό φῶς νέα στοιχεῖα (ἐπιγραφές, νομίσματα, σφραγίδες καί βέβαια οἰκοδομήματα καί οἰκισμούς)⁶.

Τά Πρακτικά τοῦ Συμποσίου (230 σελ.), πού ἐδῶ θά μᾶς ἀπασχολήσουν, ἐκδόθηκαν μέ ἐπιμέλεια τοῦ καθηγητῆ C. Zuckerman καί ἀποτελοῦνται ἀπό τίς κριτικές «σημειώσεις τοῦ ἐκδότη» (σελ. 7-10) καί ἀπό ὀκτώ μελέτες, οἱ ὁποῖες διαρθρώνονται σέ τρεῖς ἄξονες: ἀρχαιολογικό, φιλολογικό καί ἱστορικό.

Α΄ Τό ἀρχαιολογικό τμήμα μέ τίτλο «L'arrivée des Khazars: témoignages archéologiques» (σελ. 11-65) περιλαμβάνει δύο μελέτες, τοῦ Igor Gavrituhin καί τοῦ Alexander Aibabin, οἱ ὁποῖοι ἐξετάζουν ἕνα βασικό γιά τήν χρονολόγηση τῆς ἐγκατάστασης τῶν Χαζάρων στίς στέπες τοῦ Πόντου καί στήν Κριμαία πρόβλημα: τήν ταύτιση καί χρονολόγηση τοῦ θησαυροῦ τῆς (Mala) Pereščerina, στό μέσο Δνεῖπερο. Ὁ θησαυρός τῆς Pereščerina, μοναδικός σέ πλοῦτο εὐρημάτων, χωρίς ἴχνη ἄλλων ταφῶν τριγύρω (στοιχεῖο καθοριστικό γιά τήν ἀξιολόγησή του), θεωρήθηκε ἀπό τούς περισσότερους ἐρευνητές ὡς «dépot commémoratif», σύμφωνα μέ ἕνα τελετουργικό χαρακτηριστικό τῶν τουρκικῶν λαῶν. Ἡ χρονολόγηση καί ἡ ταύτιση τῶν ἀντικειμέ-

4. Ἐνδεικτικά ἀναφέρω τή μεγάλη συμβολή τῶν V.V. LATYŠEV (*Sbornik grečeskikh nadpisej hristianskih vremën iz Južnoj Rossii*, Ἁγία Πετρούπολη 1896, κ.ἄ.) καί V.G. VASILJEVSKIJ (*Trudy*, τ. I-III, Ἁγία Πετρούπολη, 1908-1915 –καί τ. IV, 1930–, ὅπου μεταξύ ἄλλων καί οἱ μελέτες γιά τούς Βίους τῶν ἁγίων τῆς Κριμαίας πού ἐδῶ θά μᾶς ἀπασχολήσουν).

5. Βλ. ἐνδεικτικά A.L. JAKOBSON, *Krym v srednie veka*, Μόσχα 1973 (ἡ βιβλιογραφία σελ. 167-171). *Feodalnaja Tavrika, Materialy po istorii i arheologii Kryma*, Κίεβο 1974 (συλλογικό ἔργο). *Vizantijskaja Tavrika*, Κίεβο 1991 (συλλογικό ἔργο). Βλ. καί τίς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν καί τίς σχετικές μελέτες στίς σειρές *Materialy i Isledovanija po Arheologii SSSR, Sovetskaja Arheologija* καί *Vestnik Drevnej Istorii*.

6. Περιορίζομαι νά παραπέμψω στήν προαναφερθεῖσα σειρά *Materialy po Arheologii, Istorii i Etnografii Tavrii* (πού ἐκδίδεται στή Σιμφερόπολη συνεχῶς ἀπό τό 1990) καί στό ἔργο τοῦ Α.Ι. ΑΙΒΑΒΙΝ, *Etničeskaja istorija rannevizantijskogo Kryma*, Σιμφερόπολη 1999, μέ πλούσια βιβλιογραφία.

νων του θησαυρού αποτελεί βασικό κριτήριο για την ταύτιση του λαού στον οποίο ανήκουν, που άλλοι ταυτίζουν με τους Βουλγάρους και άλλοι με τους Χαζάρους.

Ο I. Gavrituhin, «La date du “trésor” de Pereščerina et la chronologie des antiquités de l'époque de formation du Khaganat Khazar» (σελ. 13-30), ακολουθώντας τη μέθοδο του συγχρονισμού –τή μόνη, κατά τη γνώμη του, μέθοδο που μπορεί να εντάξει μια συγκεκριμένη ομάδα αρχαιολογικών ευρημάτων σε ένα ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο–, εξετάζει διεξοδικά τα ευρήματα του θησαυρού, με βάση τα νομίσματα (βυζαντινά) και τη διακόσμηση των ζωνών, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο θησαυρός πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ 620/640 και 660/680 και να αποδοθεί σε μίαν ιθύνουσα τάξη λαού της στέππας, προγενέστερη των Χαζάρων, πιθανότατα βουλγαρική. Συμπερασματικά ο Gavrituhin τονίζει ότι στο δεύτερο μισό του 7ου αι. συνέβησαν στην ανατολική Ευρώπη μεγάλες πολιτιστικές ανατροπές που μαρτυρούν στρατιωτική πίεση από νέους λαούς σε παλαιότερους πληθυσμούς. Ασφαλώς οι πόλεμοι στη στέππα μεταξύ Βουλγάρων και Χαζάρων συνέβαλαν στη γενικότερη αστάθεια της περιοχής. Όμως τα εντυπωσιακά ευρήματα της Pereščerina μαρτυρούν, κατ' αυτόν, για έναν πολιτισμό ιθύνουσας τάξης της στέππας **πριν** από τις ταραχές που συνδέονται με την επέκταση των Χαζάρων.

Ο A. Aibabin, «Early khazar archaeological monuments in Crimea and to the North of the Black Sea» (σελ. 31-65), επιχειρεί λεπτομερή ανάλυση οικισμών, κατοικιών και κινητών ταφικών ευρημάτων, που προέρχονται από τις ως τώρα αρχαιολογικές ανασκαφές στις δύο πλευρές του Κιμμερίου Βοσπόρου (βλ. και χάρτη, σελ. 32), σε συνδυασμό με ανάλογα αντικείμενα από την κεντρική Ασία. Στην έρευνά του για τον θησαυρό της Pereščerina εξετάζει μνημεία και τάφους της στέππας, που μπορούν να αποδοθούν στους Χαζάρους κατά το πρώιμο στάδιο της εγκατάστασής τους στην περιοχή, επισημαίνοντας ότι ο θησαυρός περιέχει πλήθος αντικειμένων καθαρά τουρκικών που ανήκουν στην περίοδο της ίδρυσης του χαγανάτου των Χαζάρων και τα όποια πρέπει να χρονολογηθούν στα τέλη του 7ου - αρχές του 8ου αι. Σύμφωνα με το σχήμα που προτείνει, ο θησαυρός συγκροτήθηκε σε τρία στάδια: το πρώτο από τον χαγάνο των Βουλγάρων Κοβράτο (Kuvrat) (πρβλ. τα τρία δακτυλίδια με το μονόγραμμα *Χοβράτου* και *Χοβράτου πατρικίου* - ανάγνωση W. Seibt), το δεύτερο από ένα γιό του, προφανώς τον Ασπαρούχ, και το τρίτο από έναν «εγγενή Τουρκο», δηλ. έναν ήγεμόνα Χάζαρο, που πέθανε στις αρχές του 8ου αι.

Ο C. Zuckerman (σελ. 8) επισημαίνει ότι τα δύο χρονολογικά σχήματα απέχουν πολύ λίγο μεταξύ τους και επιχειρεί να συνδυάσει

τίς δύο προτάσεις και να έρμηνεύσει τη διαδικασία της συγκρότησης αυτού του «βασιλικού θησαυρού» από τον πρώτο χαγάνο των Χαζάρων. Πάντως, παρά την διαφορετική όπτική και τις επί μέρους βασικές διαφορές στην ταύτιση και χρονολόγηση των αντικειμένων του θησαυρού, οι δύο μελέτες, που χαρακτηρίζονται από αυστηρά επιστημονική μέθοδο, πλούσια τεκμηρίωση, λεπτομερή εικονογράφηση των αρχαιολογικών εύρημάτων και έκτενη βιβλιογραφία (σελ. 29-30 και 60-65 αντίστοιχα), προάγουν ουσιαστικά το πρόβλημα της άφιξης των Χαζάρων στις στέπες του Πόντου, ή όποια πρέπει να χρονολογείται στη δεκαετία του 660, όπως είχε παλαιότερα προτείνει ο Zuckerman.

Β' Το *φιλολογικό* μέρος, το και έκτενέστερο, έχει τον τίτλο «Les saints de Crimée» (σελ. 67-167) και περιλαμβάνει τρεις μελέτες, των Marie-France Auzéry, Azat Bozoyan και Sergey A. Ivanov, που αναφέρονται στους Βίους των δύο τοπικών αγίων, του Ιωάννου Γοθθίας και του Στεφάνου Σουγδαίας, οι όποιοι έζησαν και έδρασαν στην Κριμαία κατά την πρώτη περίοδο της Εικονομαχίας. Οί Βίοι τους αποτελούν σημαντική ιστορική πηγή, καθώς άπηχούν την κρισιμότητα της εποχής από πολιτική και θρησκευτική άποψη και την αναστάτωση της περιοχής από την έγκατάσταση και επέκταση των Χαζάρων.

Η μελέτη της M.-F. Auzéry, «La Vie de Jean de Gothie (BHG 891)» (σελ. 69-85), αναφέρεται στον Βίο του Ιωάννου, επισκόπου Γοθθίας, που ως τώρα ήταν προσιτός μόνο στην παλαιά έκδοση των *Acta Sanctorum*⁷. Η συγγρ. παρέχει κριτική έκδοση του κειμένου με ουσιαστικές διορθώσεις, βασισμένες σε νέα ανάγνωση των χειρογράφων, γαλλική μετάφραση και πλούσιο ιστορικό σχολιασμό. Σύμφωνα με τον Βίο, ο Ιωάννης (πού ή ύπαρξή του μαρτυρείται και από άλλες πηγές) γεννήθηκε στο «έμπόριο των Παρθενιτών» [στή νότια άκτή της Κριμαίας, μεταξύ Σουγδαίας και Άλουστου]. Οί γονείς του κατάγονταν από την Μ. Άσία, ήταν προφανώς έμποροι και πιθανότατα πλούσιοι, αφού ο ίδιος διέθετε ένα πλοίο και είχε την οικονομική δυνατότητα να κτίσει στη γενέτειρά του μοναστήρι στο όνομα των Άγίων Άποστόλων. Μετά τη Σύνοδο της Ίερειας (754) και τη μετάθεση του προηγούμενου ιεράρχη Γοθθίας στη μητρόπολη Ήρακλείας, οι «όρθόδοξοι» της Γοθθίας⁸, «ποιμένος άνευ ύπάρχοντες», εξέλεξαν έπίσκο-

7. H. DÉLÉHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Βρυξέλλες 1902, στ. 772-774.

8. Η περιοχή της Γοθθίας βρίσκεται στο όρεινό συγκρότημα της ΝΑ Κριμαίας, είχε πρωτεύουσα την Δορό (τήν μετέπειτα Mangou) και δύο κάστρα στην άκτή, τους Γορζουβίτες και το Άλουστον (όπου μεταξύ άλλων βρέθηκαν κτίσματα της εποχής του Ίουστινιανού): βλ. τελευταία N.A. ALEKSEENKO, «Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson», *Revue des Études Byzantines* 54 (1996), σελ. 271-275.

πο τόν Ἰωάννη. Κατά τήν ἱεραρχία του ἐνεπλάκη στόν ἀγώνα ἐναντίον τῶν Χαζάρων καί αἰχμαλωτίστηκε, παρέμεινε γιά ἕνα διάστημα στή φυλακή, κατόρθωσε ὅμως νά δραπετεύσει καί κατέφυγε στήν ἀπέναντι ἀκτή τοῦ Πόντου, στήν Ἄμαστρι, ὅπου μετά τέσσερα χρόνια ἀπέθανε, ὅταν ἐπίσκοπος ἦταν ὁ Γεώργιος (πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Γεώργιο Ἀμάστριδος). Τό σκηνώμα του μεταφέρθηκε μέ τό πλοῖο του στή γενέτειρά του (ἐπισημαίνω τή συχνά μαρτυρούμενη ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στή βόρεια καί τή νότια ἀκτή τοῦ Εὐξείνου Πόντου). Ὁ θάνατός του χρονολογεῖται ἀπό τήν Auzéry μεταξύ 792 καί 804/5. Ὁ Βίος του γράφηκε μεταξύ 815 καί 842, κατά τόν Ihor Ševčenko, καί μᾶλλον πιό κοντά στό 815, κατά τήν Auzéry.

Τό κείμενο αὐτό ἔχει ἀπασχολήσει πολύ τήν ἔρευνα, ἰδιαίτερα τούς Ρώσους ἱστορικούς καί φιλολόγους ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰ.⁹, καθώς παρέχει σημαντικά ἱστορικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα ὅμως παρουσιάζουν οὐσιαστικά προβλήματα ἐρμηνείας. Δύο εἶναι κυρίως τά σημεῖα πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν: ἡ ἐκλογή τοῦ Ἰωάννη ὡς ἐπισκόπου Γοθθίας καί ὁ ἀγώνας του ἐναντίον τῶν Χαζάρων. Ἡ Auzéry ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν σχισματικός (dissident) ἐπίσκοπος, ἐκλεγμένος ἀπό τούς ὀρθοδόξους τῆς Γοθθίας, οἱ ὁποῖοι δέν δέχθηκαν τόν εἰκονοκλάστη ἐπίσκοπο τῆς ἔδρας πού εἶχε στείλει ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἐπομένως ὅτι ὑπῆρχαν ταυτόχρονα δύο ἐπίσκοποι Γοθθίας, ὁ «ἐπίσημος» πού ἔδρευε στή Δορό καί ὁ «σχισματικός» πού προφανῶς εἶχε τήν ἔδρα του στούς Παρθενίτες. Τήν ἄποψη αὐτή, πού ἀναλύει διεξοδικά σέ προηγούμενη μελέτη της¹⁰, στηρίζει κυρίως στήν παρουσία στή Σύνοδο τῆς Νικαίας (786-787) ἑνός τοποτηρητῆ, μέ τό ὄνομα Κύριλλος, πού ἐμφανίζεται στά Πρακτικά τῆς Συνόδου νά ἀντιπροσωπεύει καί τόν ἐπίσκοπο Γοθθίας Νικήτα καί τόν ἐπίσκοπο τῶν Γόθων Ἰωάννη.

Ὅμως ἡ ὑπόθεση τῆς ταυτόχρονης ὑπαρξης δύο ἱεραρχῶν στήν ἴδια ἔδρα ἐγείρει πολλές ἀμφιβολίες. Ὁ C. Zuckerman (βλ. κυρίως σελ. 216-218) διαφωνεῖ μέ αὐτή τήν ὑπόθεση καί ἐρμηνεύει πειστικά τή μνεία τῶν δύο ἱεραρχῶν μέ βάση τό γεγονός ὅτι οἱ κατάλογοι τῶν ἐπισκόπων-μελῶν τῆς Συνόδου ἔχουν ὑποστή πολλές ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπε-

9. Βλ. μεταξύ ἄλλων τό ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ I.A. BARANOV, «O vasstaniĭ Ioanna Gotskogo», *Feodalnaja Tavrika*, ὅπ. παρ., σελ. 151-162, καί κυρίως σελ. 151-2, γιά τήν παλαιότερη ρωσική ἔρευνα, μέ τή σχετική βιβλιογραφία.

10. Βλ. Marie-France AUZÉPY, «La Gothie aux VIIIe-IXe siècles d'après les sources ecclésiastiques et hagiographiques», *Materialy po Arheologii, Istorii i Etnografii Tavrii*, VII (2000), σελ. 327-331.

ξεργασίες και αναθεωρήσεις, όπως απέδειξε ο E. Lambertz¹¹, και ότι τό όνομα τοῦ Ἰωάννη ὡς ἐπισκόπου Γοθθίας βρίσκεται στό δεύτερο στρώμα τῆς ἀναθεώρησης τοῦ Καταλόγου D τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου. Ἐξάλλου ὁ Ἰωάννης ἀναφέρεται στόν Βίο ὡς ὁ ὁμόνος ἱεράρχης Γοθθίας καί ἡ ἐπίσημη θέση του ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι συνεργάστηκε μέ τόν «κυρό»¹² Γοθθίας κατά τήν ἐξέγερση ἐναντίον τῶν Χαζάρων. Ὁ Νικήτας φαίνεται ὅτι ὀρίστηκε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη νέος ἐπίσκοπος Γοθθίας, **μετά** τήν αἰχμαλωσία τοῦ Ἰωάννη καί τή φυγή του στήν Ἄμαστρι. Ἐπομένως ἡ μνεία τῶν δύο ἱεραρχῶν, πού σημειωτέον δέν ἀναφέρονται ποτέ μαζί στά Πρακτικά τῆς Συνόδου ἀλλά σέ διαφορετικές παραλλαγές τοῦ Καταλόγου, ἀπηχοῦν αὐτή τήν ἐξέλιξη καθώς καί τήν πολιτική τοῦ κέντρου ἐξουσίας. Σχετικά μέ τόν ἀγῶνα τοῦ Ἰωάννη ἐναντίον τῶν Χαζάρων, ἡ ὅλη διαπραγμάτευση τοῦ ἐπεισοδίου στόν Βίο παρουσιάζει ἀνακολουθίες καί ἀσυνέχειες. Ἡ Auzéry θεωρεῖ τόν Ἰωάννη ὡς ἡμιανεξάρτητο πολεμιστή (chef de guerre) καί ὑποστηρίζει, μέ ὑπερβολή κατ' ἐμέ, ὅτι εἶχε δημιουργήσει ἕνα εἶδος ἡγεμονίας μέ κέντρο ἴσως τούς Παρθενίτες (σελ. 75). Ὁ Zuckerman (σελ. 217) προτείνει μιᾶ διαφορετική ἀνάγνωση τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας στό σχετικό χωρίο τοῦ Βίου, πού ἔτσι ἀποκαθίσταται λογικά ἡ ὅλη δράση τοῦ Ἰωάννη. Ἐπισημαίνει ἐπίσης ὅτι στόν Βίο δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἐνδειξη ἡμιανεξάρτητου πολεμιστή καί ὅτι ἀπλούστατα ὁ Ἰωάννης ὡς ἐπίσκοπος τοῦ ἐξεγερμένου κάστρου δέν μποροῦσε νά μή συμμετάσχει στόν ἀγῶνα. Πάντως, παρά τίς κάποιες ἐπιφυλάξεις στήν ἐρμηνεία τῶν γεγονότων, ἡ νέα κριτική ἔκδοση τοῦ Βίου ἀπό τήν M.-F. Auzéry, ὁ σχολιασμός καί ὁ ἐπιστημονικός γόνιμος διάλογος, μέ τίς θέσεις καί ἀντιθέσεις, συμβάλλει οὐσιαστικά στήν ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου καί στήν ἀποσαφήνιση πολλῶν δυσνόητων ἐπίμαχων σημείων.

Ὁ A. Bozoyan, στή μελέτη του «La Vie arménienne de Saint Étienne de Sougdaia» (σελ. 87-107), παρέχει κριτική ἔκδοση τοῦ ἀρμενικοῦ Βίου τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας (συμπληρώνοντας τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ πατρός G. Bayan¹³), μέ εἰσαγωγή καί γαλλική μετάφραση. Ἡ ἔκδοση βασίζεται στά χειρόγραφα Parisinus arm. 180 καί Maténadar-

11. E. LAMBERTZ, *Die Bischofslisten des VII. Oekumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Bayer. Acad. der Wissenschaften, Abhandlungen, Phil.-Hist. Klasse, NF Heft 124, Μόναχο 2004, σελ. 31.

12. Γιά τόν τίτλο «κυρός» βλ. Μαρία ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, «L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe-XIIe s.)», *Εὐψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Παρίσι 1998, κυρίως σελ. 572.

13. G. BAYAN, «Le synaxaire arménien de Ter Israel», *Patrologia Orientalis* XXI, fasc. 6, Παρίσι 1930, σελ. 865-876.

am 7433 (Erevan). Ὁ Bozoyan παρέχει σύντομη ἀλλά οὐσιαστική παρουσίαση τῶν πέντε συντάξεων τοῦ πλουσιότατου ἄρμενικοῦ Συναξαρίου, ἐπισημαίνοντας ὅτι μόνον δύο χειρόγραφα, αὐτὰ ἀκριβῶς πού προέρχονται ἀπό τήν Κριμαία, περιέχουν τόν Βίο τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας. Ἡ ἄρμενική παραλλαγή τοῦ Βίου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἀπ' εὐθείας μετάφραση ἀπό τά ἑλληνικά καί μάλιστα ὅτι ἀντιπροσωπεύει μιὰ κατάσταση τοῦ κειμένου πολύ παλαιά (παλαιότερη ἀπό αὐτή πού διασώζουν τό ἑλληνικό καί τό σλαβονικό κείμενο), ἡ ὁποία ἀνάγεται σέ ἓνα ἑλληνικό πρότυπο, σήμερα χαμένο. Ἡ μετάφραση στά ἄρμενικά ἐξηγεῖται ἀπό τήν παρουσία ἀπό τόν 13ο αἰ. ἄρμενικῆς κοινότητος στήν Κριμαία καί εἰδικότερα στή Σουγδαία, ὅπως ἄλλωστε μαρτυροῦν καί τά παρασελίδια σημειώματα τοῦ ἑλληνικοῦ Συναξαρίου τῆς Σουγδαίας¹⁴. Ἡ νέα ἔκδοση Bozoyan τοῦ ἄρμενικοῦ κειμένου παρέχει ἓνα πλήρες κείμενο, μέ βέβαιη ἀνάγνωση ὀρισμένων τοπωνυμίων καί ὀνομάτων, καί συμπληρώνει πολλά κενά τῆς προηγούμενης ἔκδοσης, ὅπως π.χ. τή διήγηση [σέ μεταθανάτια θαύματα τοῦ Ἁγίου] γιά τήν ἐπιδρομή Ρώσου ἡγεμόνα [πρόκειται γιά τόν Vladimir τοῦ Κιέβου] ἐναντίον τῆς Χερσώνας καί τῆς Σουγδαίας καί γιά τό ταξίδι μέσω Κριμαίας τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας Ἄννας. Πρόκειται βέβαια γιά τά γνωστά γεγονότα τοῦ 989, πού ὁδήγησαν στόν ἐκχριστιανισμό τῶν Ρώσων.

Ἡ μελέτη τοῦ S. Ivanov, «The Slavonic Life of Saint Stefan of Surzh» (σελ. 109-167), ἀναφέρεται στόν σλαβονικό Βίο τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας μέ εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση τοῦ κειμένου καί ἀγγλική μετάφραση, καθώς καί ἔκδοση μέ ἀγγλική μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ σύντομου Βίου. Στήν εἰσαγωγή ὁ συγγρ. ἐξετάζει διεξοδικά τή χειρόγραφη παράδοση τοῦ Βίου καί ἐπιχειρεῖ μέσα ἀπό τίς μεταγενέστερες ἀντιγραφές καί προσθήκες νά ἐντοπίσει τόν ἀρχικό πυρήνα τοῦ κειμένου, πού πρέπει νά συντάχθηκε ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ Ἁγίου, στά τέλη τοῦ 8ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ., ἀπό πρόσωπο τοῦ στενοῦ κύκλου του, πιθανῶς τόν Φιλάρετο, διάδοχό του στήν ἔδρα. Μέ βάση τά ἱστορικά στοιχεῖα τοῦ κειμένου, ὁ συγγρ. διακρίνει στή χειρόγραφη παράδοση ἓνα ἀρχέτυπο πού συντάχθηκε κατά τήν εἰκονομαχική περίοδο καί ἓνα ὑπαρχέτυπο πού προφανῶς γράφηκε στά τέλη τοῦ 10ου αἰ., ὅταν ἡ νότια Κριμαία εἶχε καί πάλι προσαρτηθῆ στή Βυζα-

14. Μαρία ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπό τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νοτίου Ρωσίας*, Ἀθήνα 1965, μέ ἔκδοση τῶν 204 παρασελιδίων σημειωμάτων τοῦ Συναξαρίου (χειρόγραφο Ἁγ. Τριάδος Χάλκης, ἀρ. 75). Γιά τήν παρουσία Ἄρμενίων στή Σουγδαία, βλ. *Στό ἴδιο*, κυρίως σελ. 126, Νο 80, σελ. 129, Νο 119 (τά σημειώματα) καί σελ. 70, 139 (11), 145 (75) (ὁ σχολιασμός), μέ τή βιβλιογραφία.

ντινή αυτοκρατορία. Από το ύπαρχέτυπο προέρχονται ο αρμενικός και ο σλαβονικός Βίος με κάποιες μεταγενέστερες προσθήκες ή «διορθώσεις». Από το ύπαρχέτυπο προήλθαν επίσης νεότερες παραλλαγές που δέχθηκαν επιδράσεις από ιστορικές πηγές και κυρίως από τον Βίο του Ίωάννου Χρυσοστόμου του (Ψευδο)Γεωργίου Ἀλεξανδρείας. Ὁ Ιβανον ἀναφέρει συμπληρωματικά ἕνα ἀκόμη κείμενο στή μνήμη τοῦ Ἀγίου, πού συντάχθηκε στή Σουγδαία καί σώζεται σέ δύο παραλλαγές σέ ρωσικά χειρόγραφα τοῦ 15ου καί 16ου αἰ. (*Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka, RGB, coll. 304, No 657, coll. 304, No 617*), ὡς τώρα ἀδημοσίευτα. Ἀπό αὐτά ἐπισημαίνει ὀρισμένα ἱστορικά στοιχεῖα, ὅπως τήν ἐπίθεση τῶν Τατάρων τόν 13ο αἰ., τήν παρουσία Ρώσων ἐμπόρων στή Σουγδαία τήν ἴδια ἐποχή, τήν ἀναφορά τοῦ Στεφάνου ὡς πολιούχου τῆς Σουγδαίας, ὅπως καί τή μνεία τῶν Ρώσων ἀγίων Boris καί Gleb. Παρατηρῶ, ὡστόσο, ὅτι τά θέματα αὐτά ἀναφέρονται ρητά στά παρασελίδια σημειώματα τοῦ Συναξαρίου τῆς Σουγδαίας πού εἶχα πρό ἑτῶν δημοσιεύσει καί ἐκτενῶς σχολιάσει¹⁵. Ὁ συγγρ. θά ἔπρεπε νά τά λάβει ὑπόψη του καί νά παραπέμψει, καθώς μάλιστα ἔχουν τήν ἀξία τῆς ἄμεσης, σύγχρονης τῶν γεγονότων, μαρτυρίας.

Ἡ ἔκδοση τοῦ σλαβονικοῦ Βίου (σελ. 118-163) εἶναι πολύ χρήσιμη, καθώς βασίζεται στό ἀρχαιότερο σλαβονικό χειρόγραφο (*RGB, f. 304, No 745*), τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ., παλαιότερο ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ Vasiljevskij (ὁ ὁποῖος τό ἀγνοοῦσε), καί ἀπαλλαγμένο ἀπό μεταγενέστερες προσθήκες. Τήν πολύ προσεγμένη μετάφραση ἐκπόνησε ὁ καθηγητής John Wortley. Οἱ ὁμοιότητες μέ τό ἀρμενικό κείμενο καί μέ τόν Βίο τοῦ Χρυσοστόμου σημειώνονται τυπογραφικά στή μετάφραση (μέ ἡμίμαυρα καί μέ πλάγια ἀντίστοιχα). Γιά τήν βραχεία ἑλληνική παραλλαγή τοῦ Βίου πού ἐκδίδεται σέ παράρτημα (σελ. 164-167) ὁ S. Ιβανον σημειώνει ὅτι προέρχεται ἀπό τό «μοναδικό» χειρόγραφο, τό ὁποῖο εἶχε ἐκδώσει ὁ Vasiljevskij, καί ὅτι ἔκρινε σκόπιμο νά τό ἐπανεκδώσει, γιατί στό μεταξύ ἔχει ὑποστῆ φθορές. Ὡστόσο τό χειρόγραφο πού ἐξέδωσε ὁ Vasiljevskij δέν εἶναι μοναδικό: ἡ βραχεία παραλλαγή τοῦ Βίου παραδίδεται καί στό Συναξάρι τῆς Σουγδαίας - χειρόγραφο Ἁγ. Τριάδος Χάλκης, ἀρ. 75, φφ. 216-217, πού χρονολογεῖται μάλιστα στόν 11ο αἰ.¹⁶ (ὁ Ιβανον δέν τό σημειώνει, ὅπως γενικά δέν ἔλαβε ὑπόψη του ὅσα παραδίδει τό Συναξάρι τῆς Σουγδαίας, οὔτε τίς ἐπισημάνσεις καί τά σχόλια στή σχετική μελέτη μου). Πάντως, ἀπό μιά

15. Στό ἴδιο, ἀναλυτικά, σελ. 35 κέ., 37, 45 κέ., καί 72 καί τά σημειώματα No 147, 148, 150, 153, 165, 166 μέ τά ἀντίστοιχα σχόλια καί τή βιβλιογραφία.

16. Βλ. περιγραφή τοῦ χειρογράφου Στό ἴδιο, σελ. 111.

πρώτη αντιβολή διαπιστώνω κάποιες διαφορές στα κείμενα των δύο χειρογράφων.

Γ' Τό *Ιστορικό* μέρος των Πρακτικῶν (σελ. 169-230) ἐπιγράφεται «Fragments d'Histoire» καί περιλαμβάνει τρεῖς μελέτες τῶν Etienne de la Vaissière, Dimitry Afinogenov καί Constantin Zuckerman, πού δέν ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα, παρέχουν ὅμως πολύ σημαντικές ἐπιστημονικές προτάσεις.

Ὁ E. de la Vaissière, στή μελέτη του «Saint André chez les Sogdiens: aux origines de Sogdaia, en Crimée» (σελ. 171-180), ἐξετάζει τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς Σουγδαίας καί συνδέει τό ὄνομα καί τίς ἀπαρχές τῆς πόλης μέ τούς Σογδιανούς (ἀπορρίπτοντας τή σύνδεση μέ τούς Ἀλανούς). Πρόκειται γιά πρόταση παλαιότερη, πού τώρα ἐνισχύεται ἀπό τήν προσθήκη καί τήν διεξοδική ἀνάλυση κειμένων ἐκκλησιαστικῶν (καταλόγων Ἀποστόλων, Ψευδο-Ἐπιφανίου Κύπρου, Ἐπιφανίου τοῦ Καλλιστράτου, Νικήτα Παφλαγόνος) καί ἀπό ἓνα ἐντυπωσιακό ὄστρακο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 8ου-9ου αἰ. (σελ. 178). Τά στοιχεῖα αὐτά μαρτυροῦν, κατά τόν συγγρ., γιά τήν μακρόχρονη παρουσία Σογδιανῶν στή βόρεια ἀκτὴ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Σογδιανοὶ ἔμποροι, τούς ὁποίους προσεῖλκυσε ἡ πλούσια βυζαντινὴ ἀγορά, διωγμένοι ἀπό τό ἐσωτερικὸ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (στά πλαίσια τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ καί τοῦ ἐλέγχου τοῦ ἐμπορίου), ἐγκαταστάθηκαν στό νότιο τμήμα τῆς Κριμαίας, στό ἄκρο τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Πρόκειται γιά μιά ἐνδιαφέρουσα καί τεκμηριωμένη πρόταση. Ἀλλά γιατί ὁ συγγρ. (παρασυρόμενος ἴσως ἀπό τούς Σογδιανούς) χρησιμοποιεῖ τόν τύπο *Sogdaia* καί ὄχι *Sougdaia*; Τό ὄνομα τῆς πόλης σ' αὐτὴ τὴ μορφή, ὅπως παραδίδεται στίς πηγές, εἶναι *Σουγδαία*¹⁷.

Ὁ Dimitry Afinogenov, «The History of Justinian and Leo» (σελ. 181-200), ἐπιχειρεῖ νά ἀνασυστήσῃ μιά χαμένη σήμερα ἱστορικὴ πηγὴ, κοινὴ στὸν Θεοφάνη καί στὸν πατριάρχη Νικηφόρο, πού ἱστορεῖ τίς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ μελλοντικοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος στὸν Καύκασο, καθὼς καί τὰ γεγονότα στή Χερσώνα πού ὀδήγησαν στήν πτώση τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', δηλ. τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Λέοντος Γ' στό θρόνο, τό 717. Τὴν πηγὴ αὐτὴ χρονολογεῖ στό 717 ἢ στό πρῶτο μισό τοῦ 718 καί τὴν ὀνομάζει προσωρινά *Scriptor anni 717*. Κατὰ τόν Afinogenov, ἴσως συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Λέοντα Γ' - ἄποψη πού ἐγείρει ἀρκετὲς ἐπιφυλάξεις. Ὁ Afinogenov ἀκο-

17. Πρβλ. *Στὸ ἴδιο*, κυρίως σελ. 11-14, γιά τό ὄνομα (καί τούς διάφορους παραδιδόμενους τύπους τοῦ ὀνόματος, στά ἑλληνικά, ἰταλικά, ρωσικά, ἀραβικά), τὸν χρόνον ἴδρυσης τῆς πόλης καί τίς ὡς τότε γνωστὲς προτάσεις περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς.

λουθεῖ τελείως διαφορετική μέθοδο ἀπό τόν P. Speck¹⁸, πού ἐπίσης εἶχε μελετήσει τό πρόβλημα.

Ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νά ἐντοπίσει κυρίως ἀπό τήν Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη καί συμπληρωματικά ἀπό τό Χρονικόν Σύντομον τοῦ Νικηφόρου καί ἀπό τήν Χρονογραφία τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπό αὐτό τό χαμένο σήμερα ἔργο καί παραθέτει πολύ συστηματικά τά σχετικά χωρία. Πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀνασύστασις τῆς χαμένης πηγῆς πού ἐπιχειρεῖ βασίζεται σέ μιά λεπτομερῆ ἀνάλυση τοῦ κειμένου, πού ὁ ἴδιος εἶχε παλαιότερα δημοσιεύσει σέ ἓνα δυστυχῶς δυσπρόσιτο περιοδικό¹⁹, γεγονός πού στερεῖ ἀπό τόν τωρινό ἀναγνώστη πολλά οὐσιαστικά στοιχεῖα γιά τήν κατανόηση τῆς πρότασής του. Πάντως ἀπό τή συγκριτική μελέτη τῶν σχετικῶν χωρίων ὁ Afinogenov συνάγει τά ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα: α) ὁ Γεώργιος Μοναχός χρησιμοποίησε ἀπ' εὐθείας αὐτή τήν πηγή· β) ἀπό τά ἀποσπάσματα πού παραδίδονται στόν Νικηφόρο, φαίνεται ὅτι ἡ χαμένη πηγή χρονολογοῦσε κατά ἔτη βασιλείας, χρονολογικό πλαίσιο πού χάθηκε στόν Θεοφάνη²⁰. γ) ὁ *Scriptor anni 717* εἶχε τήν τάση νά τονίζει τίς στρατιωτικές ἐπιτυχίες ἢ ἀποτυχίες τῶν αὐτοκρατόρων, ἀνάλογα μέ τήν εὐμενῆ ἢ δυσμενῆ ἰδέα πού εἶχε γι' αὐτούς καί ὅτι ἀδιαφοροῦσε γιά τίς ἐκκλησιαστικές ὑποθέσεις (ἐντυπωσιάζει ἡ πλήρης σιωπή τῆς πηγῆς γιά τή Σύνοδο ἐν Τρούλλῳ). Αὐτό τό στοιχεῖο καί ἡ ἀντι-ἰουστινιάνεια θέση του εἶναι, κατά τόν Afinogenov, ἓνα ἀπό τά κριτήρια πού ξεχωρίζουν τόν *Scriptor anni 717* ἀπό τίς ἄλλες πηγές τοῦ Θεοφάνη. Τονίζοντας ὅτι ἡ προτεινόμενη ἀνασύνθεσις αὐτῆς τῆς πηγῆς ἀποτελεῖ μόνον ἀφετηρία γιά παραπέρα ἔρευνα, ὁ συγγρ. θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιά ἓνα ἀκόμη χαμένο κείμενο προερχόμενο ἀπό τό ἰδιωτικό ἀρχεῖο τοῦ πατριάρχη Ταρασίου πού ἔερασε στόν διάδοχό του Νικηφόρο καί ὅτι τό ἀρχεῖο αὐτό τό συμβουλευτήκαν ὁ Γεώργιος Μοναχός καί ἄλλοι, τήν ἐποχή τοῦ Μεθοδίου, πρὶν αὐτό καταλήξει στή μονή τοῦ Στουδίου. Ἐνδιαφέρουσα φιλολογική πρότασις, συστηματική καί τεκμηριωμένη.

Ὁ C. Zuckerman στή μελέτη του «Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae Episcopatum» (σελ. 201-230), ἐπιχειρεῖ μιά σέ βάθος ἐξέτα-

18. P. SPECK, *Kaiser Leon III., die Geschichtswerke des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis*, Teil I (Poikila byzantina), Βόννη 2002.

19. D. AFINOGENOV, «The source of Theophanes' Chronography and Nikephoros' Breviarium for the years 685-717», *Hristianskij Vostok*, N. S., 4 (2005), σελ. 3-14.

20. Γιά τό χρονολογικό διάγραμμα πού ἀκολουθεῖ ὁ Θεοφάνης, βλ. τίς παρατηρήσεις μου, «Συμβολή εἰς τήν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καί σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπί Μαυρικίου (582-602)», *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν* 2 (1970), κυρίως σελ. 152, μέ τή βιβλιογραφία.

ση τῶν *Notitiae Episcopatum* σέ συνάρτηση μέ τήν πολιτική τοῦ Βυζαντίου στόν Εὐξείνιο Πόντο. Ὑπογραμμίζοντας τό ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀντιμετώπιση ἐκ μέρους τῆς αὐτοκρατορίας τῶν ποικιλώνυμων νομάδων πού ὡς τόν 11ο αἰώνα κατέκλυσαν τίς παρευξείνιες περιοχές, ἐρευνᾷ κυρίως δύο περιπτώσεις ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης πού ἀποτελοῦν συνακόλουθο τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς: πρόκειται γιά τίς *Notitiae* 3 καί 7²¹, πού παρουσιάζουν πολλά προβλήματα ἐρμηνείας. Καί στίς δύο περιπτώσεις τά ἱστορικά γεγονότα καί τά δεδομένα τῶν πηγῶν γιά τήν Κριμαία ἀποτελέσαν γιά τόν συγγρ. βασικό ἐργαλεῖο γιά τήν ἐρμηνευτική προσέγγιση καί τήν κατανόηση αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, πού ἔτσι διαφωτίζουν σημαντικές πτυχές τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς.

Ἡ κατά τόπους ὀργάνωση τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας καταγράφεται συστηματικά στίς Τάξεις προκαθεδρίας, τίς *Notitiae Episcopatum*. Ἀπό αὐτές ἡ *Notitia* 1, πού ὁ συγγρ. ὀνομάζει proto-*Notitia*, χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 7ου αἰ., ἀλλά τό πλήρες πρωτότυπο κείμενο, πού θά περιεῖχε τό σύνολο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, δέν σώζεται. Ἐπί πατριάρχη Νικολάου Μυστικοῦ (ἀρχές 10ου αἰ.) ἐκδόθηκε ἡ *Notitia* 7, ἓνα ἐξίσου πλήρες κείμενο μέ καθολική θεώρηση τῆς ὀργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνδιάμεσα οἱ σωζόμενες Τάξεις ἀποτελοῦν συλλογές βασισμένες στήν proto-*Notitia*. Ἀπό αὐτές ἡ πιό ἀξιόλογη εἶναι ἡ *Notitia* 3, ἡ λεγόμενη ἄλλοτε τῶν Εἰκονοκλαστῶν, πού πολλοί εἶχαν θεωρήσει ἀποκύημα τῆς φαντασίας, ἀλλά ὁ Zuckerman ἐπιχειρεῖ πολύ πειστικά νά ἐρμηνεύσει καί νά ἀποκαταστήσει.

Στό πρῶτο μέρος τῆς μελέτης (σελ. 202-218) ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἀναλυτικά τήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση, ὅπως παραδίδεται στή *Notitia* 3, σέ συνδυασμό μέ τήν ἱστορική πραγματικότητα καί σέ σύγκριση μέ τόν Κατάλογο τῶν μελῶν τῆς 7ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Νικαίας (787). Γιά τήν χρονολόγηση ἐπιχειρεῖ ἐνδελεχῆ ἔρευνα καίριων στοιχείων τοῦ κειμένου, ὅπως εἶναι ἡ διαίρεση μεταξύ τῆς ἐπαρχίας Πελοποννήσου καί τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος/Ἀθηνῶν, ἡ ὑπαρξη τῆς αὐτοκέφαλῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πατρῶν καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀρκαδίας καί ἡ μητροπολιτική ὀργάνωση στήν Καλαβρία· ἐπίσης ἐξετάζει τήν ἀναφορά τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Βερροίας (τό γεγονός ὅτι δέν ὀνομάζεται Εἰρηνοπόλεως προϋποθέτει τήν πτώση τῆς Εἰρήνης τό 802), τῆς Σερδικῆς (πού καταλήφθηκε ἀπό τόν Κροῦμο τό 809) καί τῆς Ἀμάστριδος (πού ἡ μνεία της ὡς ἀπλῆς ἐπισκοπῆς ὀρίζει ὡς *terminus ante quem*

21. Ἡ ἀρίθμηση σύμφωνα μέ τό corpus τοῦ J. DARROUZES, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981.

τῆς σύνταξης τὸ 805). Μὲ βάση αὐτὲς τὶς σταθερὲς χρονολογεῖ τὴ Notitia 3 μεταξὺ 802 καὶ 805.

Ὁ Zuckerman συνδέει τὴ Notitia 3 μὲ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Καταλόγου τῆς 7ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἐάν, ὅπως πιστεύει, ἡ Notitia 3 ἀνήκει στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ταρασίου, ὁ συντάκτης τῆς εἶχε ὡς πρότυπο τὴν πιὸ πρόσφατη καὶ αὐθεντικὴ θεώρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης, ὅπως εἶχε ἐνσωματωθῆ στό ἐπίσημο ἀντίγραφο τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας. Αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆ προφανῶς μόνο στὴν πατριαρχικὴ γραμματεία, κι ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἐξαιρετικὴ γνώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας τοῦ συντάκτη γιὰ πολλὰς ἐπαρχίες. Ὁ Ταράσιος, συμπεραίνει ὁ Zuckerman, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὴν κατηγορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ὅτι ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας ἐστερεῖτο κύρους, ἐπειδὴ διέθετε μικρὸ ἀριθμὸ συμμετοχῶν, πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ παρεμβάλει ἓνα ἐπίσημο ἀντίγραφο στὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου (List E), μὲ περίπου 350 μέλη, πού πάντως ἀντιπροσώπευαν τὴν τότε πραγματικότητα. Ὁ Ταράσιος ἐπιχείρησε ἀκόμη νὰ νομιμοποιήσει τὴν προσάρτηση ἀπὸ τοὺς εἰκονοκλάστες ἐπαρχιῶν τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ρώμης καὶ νὰ ἀπαντήσῃ στὶς παπικὲς διεκδικήσεις μὲ τὴ σύνταξη μιᾶς νέας Τάξης προκαθηδρίας, τῆς Notitia 3, γιὰ νὰ δείξει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα τετελεσμένο γεγονός. Ἡ Notitia αὐτὴ φαίνεται ὅτι ποτὲ δὲν πῆρε τὴν τελικὴ μορφή της. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν μειώνει τὴ σημασία τοῦ ἔργου καὶ τὴν ἱστορικὴ του ἀξία.

Ὁ Zuckerman ἐξετάζει ἰδιαίτερα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπαρχία Γοθθίας κεφάλαιο τῆς Notitia 3, πού εἶναι τὸ πιὸ προβληματικὸ καὶ τὸ πιὸ πρωτότυπο, καὶ σχολιάζει διεξοδικὰ ὅλες τὶς ἀναφορὲς τῶν ὑπαγόμενων στὴν ἐπαρχία ἐδρῶν, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὀρισμένα ζητήματα ταύτισης καὶ γεωγραφικοῦ προσδιορισμοῦ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλυθῆ. Ὁ συσχετισμὸς τῶν στοιχείων πού παρέχει ἡ Notitia 3 γιὰ τὴν ἐπαρχία Γοθθίας μὲ τὸν Βίο τοῦ Ἰωάννου Γοθθίας δια φωτίζει πολλὰς πτυχὲς καὶ τῶν δύο κειμένων (βλ. παραπάνω τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις στὴ μελέτη τῆς Aužēry). Πάντως οἱ χαζαρικὲς ἀρχιεπισκοπὲς πού καταγράφονται στὴ Notitia 3 δὲν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη ὅτι πράγματι ἰδρύθηκαν καὶ ἐντάχθηκαν στό Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, δείχνουν ὅμως τὸν πολιτικὸ σχεδιασμὸ, τὴν πολιτικὴ βούληση καὶ ἐπιδίωξη, καὶ βέβαια τὶς καλὲς σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου καὶ Χαζάρων στὰ τέλη τοῦ 8ου-ἄρχές 9ου αἰ. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὰ δεδομένα τῆς Notitia 3 βρίσκουν λογικὰ τὴ θέση τους καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ παρακάμπτονται.

Στὸ δεῦτερο μέρος τῆς μελέτης (σελ. 218-229) ὁ συγγρ. ἐξετάζει προβλήματα σύνθεσης καὶ χρονολόγησης τῆς Notitia 7, πού παραδίδεται σὲ πολλὰ χειρόγραφα, ἀποσπασματικὰ ὅμως καὶ διασκορπισμένα,

καί παραθέτει τίς προσπάθειες ἤδη τοῦ H. Gelzer καί βέβαια τοῦ J. Darrouzès γιά τήν ἀνασύνθεση τοῦ κειμένου καί τή χρονολόγησή του, ἡ ὁποία παρουσιάζει πολλά προβλήματα. Γιά τή χρονολόγηση τῆς Notitia 7 ὁ Zuckerman ἐπιχειρεῖ εὐστοχα τή σύνδεσή της μέ τίς ἐπιστολές 66-68 καί 106 τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ, τίς ὁποῖες ἐξετάζει διεξοδικά παραθέτοντας καί τίς ὡς τώρα προτεινόμενες ἐρμηνεῖες. Ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι οἱ τρεῖς ἐπιστολές 66-68 ἀπευθύνονται στό ἴδιο πρόσωπο, τόν πατρίκιο καί δούκα Χερσῶνος Ἰωάννη Βογᾶ²², ὁ ὁποῖος διεξήγαγε τίς διαπραγματεύσεις γιά τή συνθήκη μέ τούς Πετсенέγους τόν χειμῶνα τοῦ 913/4 καί ἀνέλαβε τήν εὐθύνη γιά τήν κυρωτική τῆς συνθήκης εἰδωλολατρική τελετή (ἐπ. 66-67). Ὁ Βογᾶς, λίγο ἀργότερα, κλήθηκε νά βοηθήσει τόν νέο ἀρχιεπίσκοπο Χερσῶνος στήν ἀποστολή του στήν Χαζαρία, ὅπου θά χειροτονοῦσε ἱερεῖς κατά παράκληση τῶν ἐκεῖ κατοίκων (ἐπ. 68). Στήν ἐπ. 106 ὁ πατριάρχης Νικόλαος ἐπαινεῖ τόν ἀρχιεπίσκοπο γιά τή μεγάλη ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς του σέ σημεῖο πού νά θεωρεῖ αὐτό τόν λαό ἄξιο γιά τήν ἴδρυση ἐκεῖ ἀρχιεπισκοπῆς. Κατά τόν Zuckerman ἡ ἐπ. 67 γράφηκε λίγες ἡμέρες μετά τήν 66 καί ἡ 68 πιθανῶς λίγους μήνες μετά τήν 67. Ἡ ἀποστολή τοῦ ἀρχιεπισκόπου στήν Χαζαρία ἀρχισε στά τέλη 914-ἄνοιξη 915. Τά ἐπιτυχή ἀποτελέσματα καταγράφονται στήν ἐπ. 106, πού χρονολογεῖται τό 920. Ἡ Χαζαρία πού ἀναφέρει ὁ πατριάρχης δέν ταυτίζεται βέβαια μέ τό χαγανάτο τῶν Χαζάρων. Ὁ Zuckerman συνδέει εὐστοχα αὐτή τήν ἀναφορά μέ τούς Χοτζίρους (πού ἀναφέρονται στή Notitia 3), ἕνα νέο λαό πού κατοίκησε μαζικά τόν 8ο αἰ. στήν ἀνατολική Κριμαία καί πού οἱ ἀρχαιολόγοι περιγράφουν ὡς βουλγαρο-τουρκικό. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Νικολάου νά ἰδρύσει ἀρχιεπισκοπή γι' αὐτό τόν λαό μπορεῖ νά συναφθῆ μόνο μέ τήν ἀρχιεπισκοπή τῶν Φούλων [πόλης τῆς ἀνατολικῆς Κριμαίας δυτικά τῆς Σουγδαίας], πού ἰδρύθηκε αὐτή τήν ἐποχή. Αὐτό τό στοιχεῖο ἀποτελεῖ, κατά τόν Zuckerman, ἕνα *terminus post quem* γιά τή σύνταξη τῆς Notitia 7, ὅπου ἡ ἀρχιεπισκοπή τῶν Φούλων ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά. Αὐτοί οἱ προβληματισμοί καί οἱ προσφυεῖς συσχετισμοί ὁδήγησαν τόν Zuckerman στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Notitia 7 πρέπει νά συντάχθηκε στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 920 καί ὄχι εἴκοσι χρόνια νωρίτερα, ὅπως ἦταν γενικά ὡς τώρα ἀποδεκτό. Ἀργότερα βέβαια ἔγιναν προσθήκες στήν ἀρχική σύνταξη, τό ἐπίσημο κείμενο ἀντιγράφηκε πολλές φορές καί κάθε ἀντίγραφο ἐνημερωνόταν εἰδικά σέ ὅ,τι ἀφοροῦσε τούς καταλόγους τῶν μητροπόλεων καί τῶν ἀρχιεπισκοπῶν. Αὐτές ἀκριβῶς τίς παραλλαγές καί ἐπεξεργασίες παραδί-

22. Γιά τόν Ἰωάννη Βογᾶ, πρβλ. καί Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Ἡ Βυζαντινὴ Κριμαία*, ὅπ. παρ., σελ. 308 καί ὕποσ. 37.

δουν τά σωζόμενα χειρόγραφα. Καταλήγοντας ό συγγρ. τονίζει εύστοχα ότι γενικά ή Notitia ήταν ένας μικρόκοσμος τής Έκκλησίας, ένα πρότυπο τής γεωγραφικής της ανάπτυξης, πού όμως δέν καθρεπτίζει πάντα τήν αντικειμενική πραγματικότητα αλλά τή γνώση και τίς επιδιώξεις του συντάκτη της.

Πρόκειται για μία λεπτομερή μελέτη, μέ πλούσιο και όξυδερκή σχολιασμό, πυκνή σέ προβληματισμό και μέ ενδιαφέρουσες προτάσεις πού εγγίζουν ευρύτερα θέματα. Ό Zuckerman έρευνά και σχολιάζει σέ βάθος και συνδυαστικά προβληματικές πηγές, διευκρινίζοντας δυσεπίλυτα σημεία και προτείνοντας νέα ανάγνωση, έρμηνεία και χρονολόγηση.

Γενικά όλες οι μελέτες στά Πρακτικά του Συμποσίου, παρά τίς επί μέρους αντιρρήσεις ή έπιφυλάξεις, προσφέρουν πλούσιο ύλικό και προάγουν ουσιαστικά τήν έρμηνεία σημαντικων πηγων και γενικότερα τήν έρευνα των σχέσεων τής Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέ τό χαγανάτο των Χαζάρων, στό επίκεντρο των οποίων βρισκόταν ή Κριμαία.

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ